

خطوط اصلی ارتباطی در سوره بقره

مهدی اسمعیلی صدرآبادی^۱

محمد حسین برومند^۲

امیر جودوی^۳

DOI: 10.22051/tqh.2017.13373.1457

دریافت: ۱۳۹۵/۱۰/۱۱

پذیرش: ۱۳۹۶/۰۳/۲۷

چکیده

یکی از مباحثی که توجه قرآن پژوهان را به خود جلب نموده، وجود ارتباط، انسجام و تناسب بین آیات قرآن است. برخی معتقدند پیوستگی نظاموار میان تمامی آیات یک سوره وجود دارد و آیات به ظاهر پراکنده هر سوره هدف یا اهدافی مشخص را دنبال می‌کند که جامع میان آیات آن سوره است.؛ این مهم با تتبع عملی جهت کشف ارتباط بین آیات سوره قابل تحقق است. این پژوهش با هدف پاسخ به این سوال که آیا آیات سوره بقره نیز با هم ارتباط دارند و خطوط ارتباطی در آن به چشم می‌خورد به بررسی و کشف ارتباط و انسجام میان آیات این سوره پرداخته‌است. با روش کیفی توصیفی تحلیلی با استخراج و دسته‌بندی آیات به صورت موضوعی و سازماندهی موضوعات اثبات شده که آیات این سوره از رابطه ای تنگاتنگ و منسجم برخوردار است. در این سوره خطوط اصلی ارتباطی خداوند، موافقان حق، مخالفان حق، نبوت، احکام، پیامد اعمال و ... وجود دارد که هر خط به خطوط فرعی و فرعی تر تقسیم می‌گردد.

کلیدواژه‌ها: ارتباط آیات، تناسب آیات، خط ارتباطی، وحدت موضوعی، سوره بقره

^۱ دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشگاه آیت الله حائری میبد esmaeili.sadr@gmail.com

^۲ دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه یزد، نویسنده مسئول m.h.baroomand@yazd.ac.ir

^۳ دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه یزد amirjoudavi@yazd.ac.ir

یکی از مباحث اختلاف برانگیز در میان اندیشمندان اسلامی و خاورشناسان، بحث ارتباط و انسجام بین آیات قرآن است. در متون اسلامی *دانش مناسبات* یا *تناسب آیات* عهده‌دار بحث در این حوزه است و این علم به عنوان یکی از انواع علوم قرآنی مورد توجه قرار گرفته است. (رک: زرکشی، ۱۴۱۵، ج ۱، صص ۳۵-۵۲؛ سیوطی، ۱۴۰۴ الف، ج ۳، صص ۳۸۹-۳۹۶) از نگاه سیوطی علم مناسبات توسط ابوبکر نیشابوری آغاز گردید (سیوطی، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۲۸۸) و عبدالقاهر جرجانی (م ۴۷۴ق)، ابن‌العربی مالکی (م ۵۴۳ق)، طبرسی (م ۵۴۸ق)، فخررازی (م ۶۰۶ق)، عبدالواحد بن عبدالکریم زملکانی (م ۶۵۱ق) و... در آثار خود به این دانش توجه ویژه داشته‌اند.

دانش تناسب در معنای لغوی خود به واژگانی چون قرابت، نزدیکی و هم‌شکلی نزدیک است. (رک: فراهیدی، ۱۴۱۰، ج ۷، ص ۲۷۲؛ ابن‌فارس، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۷۷۵؛ ابن‌منظور، ۱۴۰۵، ص ۷۵۶). در اصطلاح تفسیر و علوم قرآنی، «مناسبت» به دانشی گفته می‌شود که به کشف پیوندهای پنهان و آشکار میان آیات و سوره‌ها می‌پردازد. سیدمحمدعلی ایازی در این باره می‌نویسد: «دانش مناسبات از پیوستگی‌های ممکن میان موضوعات قرآن در شکل‌های گوناگون آن بحث می‌کند و پیوندهای پنهان را نشان می‌دهد؛ بنابراین در جایی که پیوستگی قابل توجه نباشد و یا جایی پیوند، آشکار باشد، نیاز به بحث و بررسی ندارد.» (ایازی، ۱۳۸۰، ص ۱۵) به نظر می‌رسد اعتقاد ایازی با اشکالی مواجه است. توضیح اینکه؛ دانش تناسب در حوزه تفسیر ترتیبی، عهده‌دار کشف پیوند میان آیات و سوره است و در این حوزه باید شبکه ارتباطی بین آیات و سوره کشف گردد و در حوزه تفسیر موضوعی، عهده‌دار پیوند و کشف شبکه ارتباطی میان موضوعات قرآنی است؛ بنابراین با توجه به رواج اصطلاح تناسب آیات و سوره روشن می‌گردد که دامنه کشف تناسب در حوزه آیات و سوره و در قلمرو تفسیر ترتیبی و کشف و بررسی تناسب موضوعات در دامنه تفسیر موضوعی است.

صرف‌نظر از گونه‌های موجود مناسبات که گاهی تا چهارده نوع را برشمرده‌اند (سیوطی، ۱۴۰۴ ب، صص ۲۵-۲۶) در پاسخ به نتایج تحقیقات خاورشناسان، در قرن اخیر به وحدت موضوعی به عنوان یکی از انواع دانش مناسبت توجه ویژه‌ای شده است. اندیشمندان اسلامی با عناوینی چون اهداف سوره‌های قرآن، شخصیت‌شناسی سوره‌های قرآن، خطوط کلی سوره‌های قرآن، تناسب و ارتباط بین آیات و سوره، چهره زیبای قرآن، چهره پیوسته قرآن، ساختار هندسی سوره، وحدت غرض سوره، وحدت موضوعی سوره و... به این دانش نظر نموده و به بررسی غرض سوره‌های قرآن پرداخته‌اند.

برخی از محققین عنوان «وحدت موضوعی» را برای این نوع از تناسب برگزیده‌اند. نظریه وحدت موضوعی به معنای کشف رابطه آرگانیک و نظام‌وار آیات در هر یک از سوره‌های قرآن با نظامی منطقی میان تمامی آیات یک سوره و سیستمی شدن آیات الهی است. این نظریه معتقد به پیوستگی نظام‌وار میان تمامی آیات یک سوره است. (رک: ایازی، ۱۳۸۰، ص ۱۶)؛ در واقع هر سوره هدف یا هدف‌های خاصی را دنبال می‌کند که جامع میان آیات هر سوره است. از نظر محمدخامه‌گر وحدت غرض سوره‌ها تنها بر این نکته تأکید دارد که آیات به ظاهر پراکنده هر سوره یک هدف مشخص را دنبال می‌کنند. (خامه‌گر، ۱۳۸۱، ش ۲۹ و ۳۰) شحاته می‌نویسد: «وحدت غرض سوره به این معنی است که باید پیام سوره‌ها را اساس فهم آیات آن سوره تلقی کرد؛ بنابراین بایست غرض سوره به عنوان محور و مدار فهم آیاتی مدنظر باشد که پیرامون همان غرض نازل شده‌اند.» (شحاته، ۱۹۹۸، ص ۲۷) و سیدقطب می‌گوید: «هر سوره دارای یک هدف

اصلی است و محتوای سوره با محورها و مقاصد فرعی قابل تفکیک است و هر دسته از آیات به لحاظ تناسب درونی و ارتباط نزدیکی که با یکدیگر دارند ذیل یک محور فرعی قرار می‌گیرند. این محورها در یک نکته اصلی و اساسی که هدف و غرض اصلی سوره را تشکیل می‌دهد مشترکند؛ بنابراین لازمی طبیعی اعتقاد به وحدت غرض سوره‌ها، اعتقاد به ارتباط سامان‌مند و منطقی آیات با یکدیگر است؛ به گونه‌ای که بتوان در یک نمودار درختی همه آیات را از طریق محورها و عنوان‌های فرعی به یک عنوان و غرض اصلی اتصال داد. (سید قطب، ۱۳۶۸، ج ۱، ص ۵۳).

هرچند توجه جدی به غرض سوره‌ها قدمت صد ساله دارد؛ اما این رویکرد در آثار قدما نیز وجود داشته است. فخر رازی در تفسیر *مفاتیح الغیب* به نظم و ترتیب آیات به عنوان یکی از عوامل اعجاز قرآن معتقد است و گاهی در این تفسیر به تبیین وحدت موضوعی اقدام می‌کند. مهامی (۸۳۵ هـ) در تفسیر «*تبصیر الرحمان و تیسیر المنان*» و مجدالدین فیروزآبادی (۸۷۱ هـ) در «*بصائر ذوی التمییز فی لطائف الکتاب العزیز*» به مقاصد سور اشاره می‌کنند. همچنین برهان‌الدین بن حسن بقاعی (۸۸۵ هـ ق) به اهداف سور با نگرش امروزی پرداخته است. او در کتاب «*نظم الدرر فی تناسب الآیات و السور*» می‌نویسد: «قاعده کلی ای که در شناخت مناسبات آیات در تمام قرآن مفید است آن است که در غرضی که سوره در جهت آن سیاق یافته دقت کنی» (بقاعی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۱۸). در کل می‌توان گفت رویکرد مفسران سنتی در تفسیر آیات قرآن، رویکردی خطی و جزئی‌نگر بود و در چند قرن اخیر این رویکرد به رویکردی یکپارچه و جامع‌نگر تبدیل شده است. در این رویکرد مفسر نگاهی هدفمند به سوره دارد و تمامی آیات در یک سوره را در راستای هدف یا اهداف آن سوره سامان می‌دهد. به نظر می‌رسد نخستین بار اصطلاح «وحدت موضوعی» را شیخ محمد عبده (م ۱۹۰۵م) با عبارت «*الوحده الموضوعیه للسور*» در تفسیر *المنار* مطرح نموده است. عبده معتقد است راه دستیابی به محتوای آیات از مسیر کشف اهداف سور هموار می‌گردد. از متأخرین علامه طباطبایی معتقد است که «هر سوره تنها مجموعه‌ای از آیات پراکنده و بی‌ارتباط نیست، بلکه وحدتی فراگیر بر هر سوره حاکم است که پیوستگی آیات را می‌رساند.» (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۱۴).

در سال‌های اخیر نیز مفسرانی به نگارش تفسیر قرآن با رهیافت وحدت و انسجام موضوعی قرآن، اقدام کرده‌اند که در این میان می‌توان از کتاب «*الأساس فی التفسیر*» تألیف سعید حوی نام برد؛ همچنین دکتر شحاته کتاب «*اهداف و مقاصد سوره‌های قرآن*» را به منظور تبیین هدف هر سوره تألیف کرده است. آثار زیر نیز در این زمینه نگارش یافته‌اند:

- سید قطب در «*فی ظلال القرآن*»
- محمد محمود حجازی در «*التفسیر الواضح و الوحده الموضوعیه*»
- عبدالله دراز در «*النبا العظیم*»
- صبحی صالح در «*مباحث فی علوم القرآن*»
- احمد غزالی در «*نحو تفسیر موضوعی لسور القرآن*»
- مناع القطان در «*مباحث فی علوم القرآن*»
- کمال‌الدین طائی در «*موجز البیان*»
- محمد هادی معرفت در «*التمهید فی علوم القرآن*»

- عبدالهادی فقهی زاده در «پژوهشی در نظم قرآن»

- عباس همای در «چهره زیبای قرآن»

- سید محمد علی ایازی در «چهره پیوسته قرآن»

- محمد خامه گر در کتاب «ساختار هندسی سوره‌های قرآن» و... (حسینی، ۱۳۸۹ش، ۸د، صص ۶۵۲-۶۷۱)

با این وجود در مورد نظریه وحدت موضوعی آیات در سور نظرات گوناگونی وجود دارد؛ اغلب مستشرقان به این نظریه روی خوش نشان نداده‌اند و به تناسب آیات و سور اعتقاد ندارند (رک: شحاته، ۱۹۹۸، ج ۴، ص ۲۸- فقهی زاده، ۱۳۷۴، ص ۱۴۴- خامه گر، ۱۳۸۲، صص ۳۳-۳۴- گوستاولوبون، ۱۳۳۴ش، ص ۲۰ و...). برخی اندیشمندان اسلامی نیز با وجود ارتباط و انسجام بین آیات به مخالفت پرداخته‌اند؛ محمدعلی شوکانی در فتح‌القدیر، عزالدین بن عبدالسلام در مجاز القرآن؛ علامه مجلسی در بحارالانوار، شهید بهشتی در برداشت از قرآن، مکارم شیرازی در قرآن و آخرین پیامبر، ابوالعلاء محمدبن غانم و فرید وجدی در مقدمه تفسیر مصحف المفسر از جمله کسانی هستند که مخالفت خود را ابراز داشته‌اند (رک: سیوطی، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۳۴۵). مخالفان دلایل ذیل را اقامه نموده‌اند:

۱- اجتهادی بودن ترتیب برخی سور، پیچیدگی و ذوقی بودن بحث (همای، ۱۳۸۰، ۲د) که بواسطه نزول تدریجی قرآن حادث شده است؛ دکتر طه حسین درباره ناپیوستگی و گسستگی موضوعات برخی سور می‌گوید «مثلاً موضوعات سوره بقره بسیار فراوان است و از هم بیگانه، این خود دلیل آن است که این سوره به یکباره نازل نشده است. ابتدای این سوره از مومنان و بعد از کافران و بعد از داستان آفرینش انسان و خلقت حضرت آدم (ع) و بعد از آن از حضرت ابراهیم (ع) و تجدیدنمای کعبه صحبت شده است. موضوعات فراوان و نامتلائم، بی‌درپی مطرح شده است. (ر.ک: خرماهی، بی‌تا، ص ۶)

شوکانی نیز در تفسیر آیه ۴۰ تا ۴۲ سوره بقره می‌نویسد: اصولاً آیات قرآن بر اساس عدم ارتباط نازل شده‌اند... نزول تدریجی آیات در شرایط و موقعیت‌های گوناگون این وضع را ایجاد نموده است. (ر.ک: شوکانی، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۸۵) وی در جایی دیگر می‌نویسد: «... رویدادهایی که موجب نزول قرآن شده‌اند به خودی خود با یکدیگر اختلاف دارند؛ بلکه گاهی نقیض هم هستند؛ مانند حرام کردن آنچه حلال بوده است و حلال کردن آنچه حرام بوده است و... هنگامی که اسباب نزول این گونه با یکدیگر اختلاف و ناهمانندی دارند؛ به گونه‌ای که اجتماع آنها با یکدیگر میسر نیست آیاتی هم که در ارتباط با آنها نازل شده‌اند به خودی خود با هم اختلاف دارند.» (همان، ص ۱۰۶)

همچنین علامه طباطبایی ارتباط را صرفاً در فرازها و سوری می‌داند که یک‌جا نازل شده‌اند و پراکنده‌گی نزول را نشانه عدم ارتباط می‌دانند. وی در ابتدای سوره بقره می‌نویسد: «از آنجایی که این سوره به تدریج و به طور متفرق نازل شده، نمی‌توان غرض واحدی که مورد نظر همه آیاتش باشد در آن یافت، تنها می‌توان گفت: که قسمت عمده آن از یک غرض واحد و چشم‌گیر خبر می‌دهد.» (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص: ۴۳) لازم به ذکر است که هیچ منافاتی بین نزول تدریجی و متفرق آیات با وجود ارتباط بین اجزای مختلف النزول وجود ندارد؛ زیرا اقتضای حکمت خداوند این است که

بین اجزای مختلف کلامش نیز ارتباط باشد. همچنین هیچ ایرادی وجود ندارد که یک کلام یکپارچه و دارای هدف یا اهداف مشخص به فراخور بحث در زمان‌ها و مکان‌های مختلف بیان گردد.

۲- غیربشری بودن کلام

در کتب بشری مولف خود را ملزم به رعایت نظم پیوسته و یکنواخت نموده و از اختلاط مباحث پرهیز می‌کند اما در آثار غیربشری روال متفاوت است. گرامی می‌نویسد: «برخی معتقدند نظم مطالب کتابی که از هدایت انسانها و سعادت فرد و جامعه بحث می‌کند با نظم کتب عادی بشری فرق دارد؛ در کتب بشری که به طور معمول، یک رشته خاص مورد بحث قرار می‌گیرد نظم پیوسته و یکنواخت رعایت می‌شود... اما هدایتگر با همه ابعاد وجودی انسان کار دارد. از این رو گاهی در اوج مطالب عقلی به یکباره نرمشی عاطفی نشان می‌دهد و گاه در اوج مسائل احساسی بحثی عقلی مطرح می‌شود.» (ر.ک: گرامی، بی تا، صص ۲۴-۲۵)

۳- اقتضاب‌های پی‌درپی

عرب در کلام خود مطالب گوناگون و ناهمگون را در کنار هم قرار داده و بدون ایجاد مقدمه و زمینه، کلام را از غرضی به غرض دیگر منتقل می‌کند. (ر.ک: طائی، ۱۳۹۱ق، ص ۱۵۷). برخی بر این عقیده اند که آیات قرآن ارتباطی با هم ندارند و هر کدام مربوط به موضوعی هستند. قرآن از آیاتی در انداز، موعظه، قصه، احکام، و صف بهشت و جهنم و ... نازل شده است. این‌ها هر کدام موضوع متفاوتی را بیان نموده و ارتباطی با هم ندارند. بنابراین در جایی که از موضوعات متنوع و متفاوت سخن به میان آمده است نمی‌توان به وحدت موضوعی دست یافت. (ر.ک: سیوطی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۳۴۵؛ شوکانی، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۷۲؛ فرید وجدی، ۱۳۴۹ق، ص ۶۹؛ مکارم شیرازی، ۱۳۹۰ش، ص ۳۰۸)

موافقان نیز به مواردی چون توقیفی بودن چینش آیات (ایازی، ۱۳۸۰، ص ۱۶۶؛ حجازی، ۱۳۹۰، ص ۹)، حصر آیاتی چند در یک سوره (معرفت، ۱۳۷۸، ص ۴۰۶؛ طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۱۷)، اقتضای حکمت (ایازی، ۱۳۸۰، صص ۱۷۷ و ۱۷۸؛ ملاحویش آل‌غازی، ۱۳۸۲، ص ۲۹۰)، اقتضای بلاغت (ایازی، ۱۳۸۰، ص ۱۷۶)، سکوت مشرکان (حجازی، ۱۳۹۰، ص ۱۲) و آیات و روایات ذیل استناد نموده‌اند:

۱- اللَّهُ نَزَلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَانِي (زمر: ۲۳)

وصف قرآن به «متشابه» به جهت همانندی آیات قرآن در تناسب و هماهنگی و داشتن هدف واحد است و وصف «مثنایی» از جهت همگونی و همگرایی است.

۲- سُورَةٌ أَنْزَلْنَاهَا وَفَرَضْنَاهَا وَأَنْزَلْنَا فِيهَا آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ (نور: ۱) واژه «سوره» بیانگر این است

که هر دسته از کلام دارای نوعی وحدت، تالیف و همبستگی است که در پاره‌ای از یک سوره یا میان یک سوره و سوره دیگر یافت نمی‌شود. از اینجا درمی‌یابیم که هر سوره هدفی خاص را دنبال می‌کند و برای بیان معنی خاص و هدفی معین سیاق یافته که سوره به انجام نمی‌رسد مگر به تمامی آن. (ر.ک: طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۱۶)

- ۳- إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِالذِّكْرِ لَمَّا جَاءَهُمْ وَإِنَّهُ لَكِتَابٌ عَزِيزٌ (۴۱) «کتاب عزیز» وصفی است به این معنا که قرآن از جهت استحکام و انسجام درون، کسی را یارای غلبه بر آن نیست.
- ۴- تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ (یونس: ۱)؛
ذَلِكَ نَتْلُوهُ عَلَيْكَ مِنَ الْآيَاتِ وَالذِّكْرِ الْحَكِيمِ (۵۸) اقتضای حکمت خداوند این است که بین بخش‌های مختلف کلامش ارتباطی عمیق و تنگاتنگ وجود داشته باشد و از پراکندگی به دور باشد.
- ۵- قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَكِتَابٌ مُبِينٌ (مائده: ۱۵) کتاب مبین اصل و حقیقت قرآن است که در پس پرده «الفاظ و معانی» پنهان می‌باشد. این قرآن مانند لباسی است که بر اندام او پوشانده شده است. (المیزان، ج ۲، ص ۱۸) بنابراین قرآن کلامی یکپارچه، هماهنگ و متناسب در قالب بخش‌های گوناگون است.
- ۶- وَرَتَّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلًا (مزمّل: ۴) ترتیل عبارت است از این که قرآن به ترتیب نظمی که دارد پی‌درپی خوانده شود و الفاظ آن تغییر پیدا نکند و مقدم و موخر نگردد. (ر.ک: مجمع البیان، ج ۶، ص ۹۴)
- ۷- إِنَّا عَلَيْنَا جَمْعُهُ وَقُرْآنَهُ... ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ (قیامت: ۱۹-۱۷) از خداوند حکیم که تمام کارهایش بجا و بمورد و متناسب و به بهترین وجه است بعید است که قرآن را بصورت مطالبی آشفته و پراکنده و نامربوط جمع آوری کرده باشد... آیات هر سوره کاملاً متناسب و مرتبط با یکدیگرند. (ر.ک: بی‌آزار شیرازی، ۱۳۷۶ ش، ج ۱، ص ۳۹۸)
- ۸- إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ (حجر: ۹) عدم ایجاد تحریف و جابجایی در آیات قرآن به معنای پیوستگی آیات است و این اصل با پراکندگی و آشفته‌گی و گسستگی آیات سازگار نیست. (ر.ک: بی‌آزار شیرازی، ۱۳۷۶ ش، ج ۱، ص ۴۰۰)
- ۹- امام علی (ع) می‌فرماید: «ينطق بعضه ببعض» (نهج البلاغه، خطبه ۱۳۱): قسمت‌های مختلف قرآن در عین فاصله به یکدیگر متصل و مربوط بوده و پاره‌ای از آن با پاره‌ای دیگر سخن می‌گوید. (ر.ک: المیزان، ج ۳، ص ۷۶)
- ۱۰- امام صادق (ع) نیز می‌فرماید: «... و ذلك انهم ضربوا بعض القرآن ببعض... احتجوا بآول الایة و ترکوا السبب فی تأویلها و لم ينظروا الی ما یفتح الکلام و الی ما یختمه و لم يعرفوا موارد و مصادره...»؛ (مجلسی، ۱۳۶۸ ش، ج ۹۳، ص ۳) : مجموعه آیات هر سوره با یکدیگر ارتباط دارد و تفسیر هر یک جدای از تمامی سوره و بی-توجهی به آغاز و پایان آن و همچنین روابط و قرائنی که تاویل و بازگشت آیه را نشان می‌دهد، باعث گمراهی از مقاصد قرآن خواهد شد. (بی‌آزار شیرازی، ۱۳۷۶ ش، ج ۱، ص ۳۸۸) خامه‌گر نیز در این باره می‌نویسد: «طبیعی است وقتی که بحث به سوره‌ها می‌رسد، منظور از ابتدا و انتها تنها آیات آغازین و پایانی سوره نیست، بلکه توجه به مجموع سوره و کلیت آن مدنظر است، به گونه‌ای که استنتاج‌ها و برداشت‌های قرآنی با روح حاکم بر سوره و سیاق آن سازگار باشد و مضامین سوره به طور یکپارچه مدنظر مفسر باشد.» (خامه‌گر، ۱۳۸۷ ش، ص ۳۳)
- ۱۱- روایات مربوط به خواص و آثار سوره‌های قرآن

روایات معتبری در مورد خواص و آثار قرائت برخی سوره وجود دارد. طبیعتاً اگر سوره ای از آن جهت که سوره است دارای فایده و اثر خاصی است، بی شک باید بین اجزای آن نیز نوعی هماهنگی و ارتباط نزدیک وجود داشته باشد تا بتواند آن اثر و خاصیت را بوجود بیاورد. (خامه گر، ۱۳۸۷ش، ص ۲۲)

به نظر می‌رسد بموازات بحث‌های نظری می‌بایست جهت اثبات وحدت موضوعی سوره گام‌های عملی نیز برداشته شود. با بررسی تمام آیات هر سوره به صورت عملی می‌توان ادعای وحدت موضوعی را اثبات نمود. این مقال در نظر دارد با بررسی ارتباط آیات در سوره بقره گامی عملی در اثبات وحدت موضوعی سوره بردارد؛ سوره بقره دارای چند خط ارتباطی است که قابل شناسایی است. کشف ارتباط آیات در این سوره و سایر سوره از طرق عملی اثبات حکمت قرآن است و در کنار پاسخ‌های نظری به شبهات مستشرقان که به دلیل عدم فهم و کشف ارتباط، اتهام پراکنده‌گویی به خداوند در قرآن می‌زنند پاسخی شفاف به شمار می‌رود؛ این پژوهش در حوزه اثبات حقانیت قرآن، بیان فلسفه نحوه چینش و تعداد آیات سوره‌ها، تقویت نگرش کل‌گرایانه در تفسیر و کشف شبکه معنایی بین آیات به ظاهر پراکنده و حتی ارزیابی اسباب نزول آیات مورد استفاده قرار خواهد گرفت.

شیوه تعیین خطوط ارتباطی در سوره بقره

در این پژوهش با روش کیفی توصیفی تحلیلی نسبت به بررسی و کشف ارتباط آیات در سوره بقره اقدام می‌گردد:

گام اول: استخراج موضوعات

معمولاً هر آیه چند موضوع دارد. در استخراج موضوعات به الفاظ و مفاهیم آیات نیز بایست توجه گردد. تعدد و تنوع موضوعات نباید باعث شود که از استقصاء و شمارش تمامی آنها چشم‌پوشی شود؛ برای مثال موضوعات آیات اول و دوم سوره مبارکه بقره؛ الله، رحمن، رحیم، کتاب، ریب، هدایت و متقین است. (بقره: ۱ و ۲)

گام دوم: دسته‌بندی آیات به صورت موضوعی

پس از استخراج موضوعات باید دید هر کدام از آنها، در کدام یک از آیات سوره ذکر شده است؛ بنابراین در مقابل هر موضوعی، شماره آیات مرتبط با آن موضوع نوشته و به این ترتیب آیات دسته‌بندی می‌شود؛ به عنوان مثال موضوع «الله» در آیات ۱/۳/۷/۸/۹ و... وجود دارد. همین کار برای سایر موضوعاتی که استخراج شده‌اند انجام می‌شود و مشخص می‌شود که هر موضوعی چند آیه را تحت پوشش قرار می‌دهد.^۱

گام سوم: سازماندهی موضوعات و تعیین خطوط ارتباطی

در گام سوم، موضوعات دسته‌بندی شده در هم ادغام می‌گردد و با توجه به تکرار موضوعات، شیوع آنها و بررسی رابطه آنها با یکدیگر سازماندهی آنها و در نهایت خطوط اصلی، فرعی و فرعی‌تر سوره مشخص می‌شود. در این گام

^۱ لیست تفصیلی موضوعات سوره تحت عنوان پیوست شماره ۱ و ۲ در دفتر مجله موجود است.

ابتدا فهرستی از تمام موضوعات، صرف نظر از شماره آیات مربوط به آنها که در گام قبل انجام شد، تنظیم می‌گردد؛ پس از تنظیم فهرست، رابطه موضوعات با یکدیگر سنجیده می‌شود، به این ترتیب که از موضوع اول، شروع و رابطه آن با تمام موضوع‌های دیگر بررسی می‌شود. اگر با موضوع بعد مرتبط باشد، زیرمجموعه آن و در خط جداگانه قرار می‌گیرد و از فهرست حذف می‌شود. همین کار با موضوعات باقی‌مانده نیز انجام می‌گیرد؛ به عنوان مثال موضوعاتی مانند: حکیم، عزیز، رئوف، نصیر و... زیرمجموعه اوصاف خداوند قرار می‌گیرند.

پس از طی مراحل ذکر شده، خطوط اصلی سوره بقره بدین صورت به دست می‌آید: ۱- خداوند ۲- موافقان حق ۳- مخالفان حق ۴- نبوت ۵- احکام ۶- معاد و پیامد اعمال؛ هر کدام از این خطوط فرعی دیگری نیز دارند.

تأملی در نام سوره

عقیده رایج در نامگذاری سوره بر این است که اسامی سور توقیفی است (رک: معرفت، ۱۳۸۵، ص ۱۱۲)؛ اما برخی نیز معتقدند اسامی سور بر اساس کثرت استعمال تعیین پیدا کرده و توقیفی نیست (رک: طباطبایی، قرآن در اسلام، ۱۳۸۸، ص ۱۴۷). سوره بقره با نام‌های گوناگونی نظیر بقره، ذروه و سنم قرآن، فسطاط قرآن، سید قرآن و زهراء مورد توجه قرار گرفته است. از میان این نام‌ها، «بقره» غلبه دارد. ماجرای بقره (گاو بنی اسرائیل) در ۷ آیه این سوره (آیات ۶۷ تا ۷۳) بیان شده است. به نظر می‌رسد این نام توسط مردم مصطلح شده و از باب تسمیه نیست. در روایات نیز از این سوره تحت عنوان «سوره التي یذکر فیها البقره» یاد شده و بعدها نام این سوره به بقره غلبه یافته و رواج پیدا کرده است. (رک: طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۷، ص ۲۸۶)

الف) خط ارتباطی اول: خداوند

یکی از رایج‌ترین موضوعاتی که در سوره بقره به چشم می‌خورد، خط ارتباطی «خداوند» است. حدود دوسوم آیات این سوره مربوط به این موضوع است. این خط به دو دسته کلی ویژگی‌های خداوند و حضور خداوند در زندگی تقسیم می‌گردد:

۱- ویژگی‌های خداوند:

در این سوره بیش از ۳۰ مورد از ویژگی‌های خداوند (شامل اسماء و صفات) نظیر الله، رب، رحمان، رحیم، حمید، سمیع، بصیر، عظیم، قدیر، علیم، قریب، باری، غفور، ولی، نصیر، مالک، عزیز، رئوف، سریع الحساب و ... ذکر شده است. برخی از آنها مانند «علیم»، «ولی» و «رب» بیشتر مورد توجه قرار گرفته و از برخی مثل «حمید»، «عظیم» و «باری» کمتر سخن به میان آمده است. نکته قابل توجه در این ویژگی‌ها این است که برخی از اسماء و صفات خداوند تنها با اسم یا صفتی خاص همراه شده است؛ به عنوان مثال در این سوره تمامی آیاتی که صفت «سمیع» در آن آمده با واژه «علیم» همراه است. (رک: بقره: ۲۴۴، ۲۲۷، ۲۲۴، ۱۸۱، ۱۳۷، ۱۲۷ و ۲۵۶) مانند آیه (... إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ) (بقره: ۱۲۷). همچنین

صفت «بصیر» با و صف عمل آمده (رک: بقره: ۱۱۰، ۹۶، ۲۳۳، ۲۳۷، ۲۶۵) و و صف عزیز تماما با صفت حکمت همراه شده است. (رک: بقره: ۲۴۰، ۲۲۸، ۲۲۰، ۲۰۹، ۱۲۹ و ۲۶۰).

۲- حضور خداوند در زندگی:

بیش از یک سوم آیات این سوره موضوع «حضور خداوند در زندگی» را پوشش داده است؛ در این آیات این امکان وجود داشت که خداوند بدون اشاره مستقیم به نام خود به بیان مطلب پردازد؛ اما برای اینکه حضور گسترده خود را در زندگی انسان نشان دهد این سبک بیانی را انتخاب نمود؛ به عنوان مثال در آیه ۳، هنگام معرفی ویژگی‌های متقین در بحث انفاق آنها، ضمیر «نا» را به کار می‌برد تا حضور خود در رزق‌دهی به مؤمنان را نشان دهد «... وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ» (بقره: ۳). همچنین مهرزدن بر قلب و گوش کفار نیز به خداوند نسبت داده شده است هر چند که این، نتیجه عمل کفار است تا جلوه‌ای از حضور خداوند در زندگی کفار را نشان دهد. «خَتَمَ اللَّهُ...» (بقره: ۷).

تحلیل:

خط خداوند از عام‌ترین و شایع‌ترین خطوطی است که در سوره‌های قرآن وجود دارد. متناسب با هدف یا اهداف هر سوره، اسماء و صفات خاصی از خداوند ذکر می‌گردد که این اسماء و صفات بلحاظ کیفیت و کمیت در سوره‌هایی که هدف‌های دیگری دارند متفاوت است؛ به عنوان مثال یکی از اهداف این سوره معاد و پیامد اعمال است و در این سوره به وفور اوصاف و صفاتی از خداوند نظیر سریع الحساب، شدید العقاب و ... ملاحظه می‌شود که با این هدف ارتباط تنگاتنگ دارد. همچنین خداوند از طریق قرینه‌هایی حضور خود در زندگی انسان‌ها را به نمایش می‌گذارد تا این مهم را تبیین کند که هدف اصلی خلقت و مبدا و مقصد همه امور خداست.

ب) خط ارتباطی دوم: موافقان حق

یکی از خطوط اصلی سوره بقره، خط ارتباطی موافقان حق است که موارد ذیل را دربرمی‌گیرد:

۱- ویژگی‌های موافقان حق

از ویژگی‌های موافقان حق، ایمان داشتن به همه اصول سه‌گانه دین است، که شامل ایمان به خدا (بقره: ۳)، ایمان به نبوت و ایمان به آخرت (بقره: ۴ و ۱۷۷) می‌شود. از دیگر ویژگی‌های اهل ایمان، اقامه نماز (بقره: ۳، ۱۷۷ و ۲۳۸)، انفاق (بقره: ۳ و ۱۷۷)، پایبندی به عهد و پیمان‌ها، صبر در برابر سختی‌ها، صداقت (بقره: ۱۷۷)، رستگاری (بقره: ۵ و ۱۸۹)، استعانت از صبر و نماز (بقره: ۴۵ و ۱۵۳)، یقین به ملاقات خداوند (بقره: ۴۶)، امت میانه‌رو و شاهد بر سایرین (بقره: ۱۴۳) و مشمول صلوات و رحمت خداوند بودن (بقره: ۱۵۷) است.

۲- دستورات و توصیه‌های خداوند به موافقان حق

بخش عمده‌ای از توصیه‌های خداوند به موافقان حق در این سوره در قالب احکام آمده است که در خط احکام به تفصیل به آن پرداخته خواهد شد و در اینجا سفارشات دیگر بررسی می‌شود؛ این سفارشات شامل خشیت داشتن تنها

برای خداوند (بقره: ۱۵۰)، ذکر و شکر خداوند، (بقره: ۱۵۲)، مرده‌نپنداشتن کشته شدگان در راه خدا (رک: بقره: ۱۵۴؛ طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۵۲۲)، از طیبات خوردن (بقره: ۱۷۲)، داخل شدن در سلم و تبعیت نکردن از شیطان (بقره: ۲۰۸)، یادآوری نعمت‌ها (بقره: ۲۳۱)، سفارش به تقوا (بقره: ۲۳۱، ۲۳۳، ۲۷۸ و ۲۸۱)، محافظت بر نماز (بقره: ۲۳۸) است؛ همچنین خداوند اولیای خود را از طریق آزمون معین می‌سازد (بقره: ۲۱۴) که در این سوره این آزمایش‌ها به صورت بیان مصادیق آزمایش، برخورد مؤمنان با آزمایش‌های الهی و پیامد عمل مؤمنان عرضه شده است. (رک: بقره: ۱۵۵ و ۱۵۶)

۳- پیامد عمل موافقان حق

در این سوره خداوند به موازات عمل مؤمنین پیامد عمل آنها را یاد کرده است:

۳-۱- پیامد مثبت مشترک عمل

ردیف	عمل موافقان حق	پیامد مشترک	آیات
	تبعیت از هدایت خداوند ایمان و عمل صالح تسلیم و احسان انفاق	عدم خوف و حزن	۳۸ ۶۲ و ۲۷۷ ۱۱۲ و ۲۷۴ ۲۷۴
	استعانت از صبر و صلاه	معیت خداوند	۱۵۳ و ۱۵۵
	تقوا	رزق بی حساب و ثواب مضاعف	۲۱۲ و ۲۶۵
	ایمان، تقوا، عمل صالح، استغفار و ...	بهره‌مندی از الطاف خدا شامل معیت خداوند، غفران، رحمت و نصرت	۱۹۹، ۲۸۶، ۲۸۴ و ۱۹۴

۳-۲- پیامد مثبت دنیوی عمل

پیامد مثبت دنیوی عمل موافقان حق شامل هدایت (بقره: ۲، ۵، ۱۵۷ و ۲۱۳)، اعطای مقامات خاص (بقره: ۱۲۴) و نصرت خداوند (بقره: ۱۱ و ۲۱۴) است.

۳-۳- پیامد مثبت اخروی عمل

خلود در بهشت (بقره: ۲۵ و ۸۲)، از صالحین بودن (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۴۵۳: طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۶۴؛ ذیل آیه ۱۳۰ بقره) از جمله این پیامدهاست و رزق بدون حساب در روز قیامت نیز پیامد تقوای الهی است (بقره: ۲۱۲).

۳-۴- پیامد منفی مشترک عمل

یکی از این پیامدها، ظلم و ظالم شدن است. در آیه ۳۵ نزدیک شدن به درخت، پیروی از هوا و هوس‌های اهل کتاب (بقره: ۱۴۵)، همچنین تعدی از حدود الهی (بقره: ۲۲۹ و ۲۳۱) مصادیق ظلم به نفس شمرده شده است. در آیه ۱۲۴ بیان می‌کند که عهد خداوند به ظالمین نمی‌رسد و نیز در آیه ۲۷۰ اشاره شده است که خداوند ظالمان را یاری نخواهد نمود. خروج از دایره محبت خدا از دیگر پیامدهای منفی مشترک عمل است. خداوند در آیه ۱۹۰ این سوره ضمن دستور به مؤمنین جهت جهاد با مشرکان مکه به آن‌ها دستور می‌دهد در جهاد و مقاتله با دشمن تعدی و تجاوز نکنند؛ چرا که خداوند متجاوزان را دوست ندارد.

حبط عمل، نیز پیامد دیگری است که در آخرت گریبانگیر مؤمنان می‌شود. در آیه ۲۱۷ خداوند مرگ در حال ارتداد و کفر را مایه حبط عمل در دنیا و آخرت می‌داند؛ همچنین در آیه ۲۶۴، منت‌گذاری، اذیت و آزار فرد نیازمند و انفاق با ریا و بدون ایمان به خدا و قیامت را موجب ابطال صدقه و بهره‌مندی از پاداش الهی می‌داند و در آیه‌ای دیگر ابطال انفاق این فرد را به باغ سرسبز و حاصلخیزی تشبیه می‌کند که آتش بدان بیفتد و آن را بسوزاند و بهره‌ای برای صاحبش باقی نماند (بقره: ۲۶۶). در آیه ۲۷۰ از عدم نصرت خداوند به عنوان یکی از پیامدهای منفی ظلم نام برده شده است.

عذاب الیم نیز در آیات ۱۰، ۱۰۴ و ۱۷۸ و عذاب شدید در آیه ۱۶۵ و عقاب شدید در آیه ۲۱۱ نیز از مصادیق پیامد منفی مشترک عمل محسوب می‌گردد؛ توضیح اینکه عذاب و عقاب الیم و شدید در دنیا نیز می‌تواند اتفاق بیفتد؛ به عنوان مثال ابتلا به بیماری‌های صعب‌العلاج و دردناک از مصادیق عذاب الیم و وقوع حوادث هولناکی نظیر تصادف، زلزله، سقوط هواپیما، انفجار بمب و ... می‌تواند از مصادیق عذاب و عقاب شدید در دنیا باشد.

۳-۵- پیامد منفی دنیوی عمل

پیامد گناه سرپیچی از اوامر الهی تنزل جایگاه انسان در دنیا است. به عنوان مثال هبوط پیامد منفی دنیوی سرپیچی حضرت آدم (علیه السلام) از فرمان خدا است. (بقره: ۳۶ و ۳۸)

۳-۶- پیامد منفی اخروی عمل

یکی از این پیامدها «آتش دوزخ» است. در آیات ۲۱ تا ۲۴ این سوره، پس از امر به عبادت و نهی از قرار دادن شریک برای خداوند، مؤمنان به تحدی دعوت می‌شوند و در صورت عدم توان انجام این کار آنها را از آتشی که ماده اشتعال آن انسان و سنگ است برحذر می‌دارد؛ نیز پیامد ارتداد، ازدواج با مشرکین و رباخواری را نار دانسته است. (بقره: ۲۲۱، ۲۱۷ و ۲۷۵) از دیگر پیامدها می‌توان به «خلود در عذاب الیم» اشاره نمود؛ خداوند در آیه ۱۷۴ آنهایی که از کتاب خدا آنچه را که خدا نازل کرده کتمان می‌کنند را به عذاب دردناک هشدار می‌دهد.

ج) خط ارتباطی سوم: مخالفان حق

یکی از اصلی‌ترین خطوط ارتباطی در این سوره، خط مخالفان حق است؛ در این خط خداوند از دو گروه یعنی کافران و منافقان نام می‌برد و در ادامه در خطوط فرعی‌تر ویژگی‌ها، نمونه‌ها و پیامد اعمال آنها را بیان می‌کند:

۱- کافران

۱-۱) ویژگی‌ها و رفتارهای کافران:

در این سوره برای کافران ویژگی‌هایی چون تأثیرنپذیرفتن از انذار و دعوت به حق (بقره: ۱۷۱)، ابا و استکبار (بقره: ۳۴، ۸۷ و ۸۸)، پوشش بر دل‌هایشان (بقره: ۸۸)، نقض عهد بعد از میثاق (بقره: ۲۶ و ۲۷)، عدم صبر بر طعام واحد (بقره: ۶۱)، ایمان به بعض کتاب و کفر به بعض کتاب (بقره: ۸۵)، معامله بد (بقره: ۸۶، ۹۰، ۱۰۲ و ۱۷۴)، کفر ورزیدن به کتاب خدا (بقره: ۸۹)، نسبت سحر دادن و تکفیر حضرت سلیمان (علیه السلام) (بقره: ۱۰۲)، مانع خیر بودن (بقره: ۱۰۵)، اقدام به فراگیری سحر و جادو و ایجاد تفرقه بین زن و شوهرها (بقره: ۱۰۲)، کتمان حق و معامله با بهای اندک (بقره: ۱۷۴)، شریک قرار دادن برای خدا و دعوت به آتش (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۲، ص: ۳۰۷)، یکسانی کفر و ظلم برای آن‌ها (بقره: ۲۵۴) را جزء ویژگی‌های کافران بر شمرده است؛ همچنین در آیه ۲۵۷ بیان می‌کند که اولیاء کافران، طاغوت است. اتخاذ عجل بعد از نزول بینات (بقره: ۹۲)، شنیدن و روی گرداندن (بقره: ۹۳)، لجاجت، بهانه‌جویی و تمسخر (بقره: ۲۶)، عهد شکنی (بقره: ۱۰۰)، تبعیت از پدرانشان (بقره: ۱۷۰)، ایمان صرف به آنچه بر خودشان نازل شده (بقره: ۹۱) و تمسخر مؤمنان (بقره: ۲۱۲) از جمله رفتارهای کافران است.

۲-۱) پیامد اعمال کافران:

مُهر بر قلب و پرده بر گوش و چشم زدن (بقره: ۷)، جهنم و عذاب، ضلالت و خسران (بقره: ۱۲۱، ۲۷، ۲۶ و ۲۶۴)، ذلت و مسکنت (بقره: ۶۱)، گرفتار لعن (بقره: ۸۸، ۸۹ و ۱۶۱) و عداوت (بقره: ۹۸ و ۱۹۳) خداوند شدن، دوری از محبت خدا (بقره: ۲۷۶) و شقاق بعید (بقره: ۱۷۶) از پیامدهای عمل کافران است.

۲- منافقان

دومین خط فرعی مخالفان حق خط ارتباطی منافقان است. (بقره: ۲۰-۲۰۶، ۱۵۹، ۱۴۶، ۷۶، ۷۵، ۸-۲۰۴) در نگاه ابتدایی به بیست آیه اول این سوره این نگاه تقویت می‌گردد که در اینجا انسان‌ها به سه دسته متقی، کافر و منافق تقسیم گردیده‌اند؛ اما با تدبر در این آیات این نکته مبرهن می‌گردد که در این سوره منافقان نیز در زمره کافران محسوب می‌گردند (رک: بقره: ۱۹)؛ اما با توجه به میزان اهمیت منافقان، در خط ارتباطی به طور مستقل مورد توجه قرار داده شد. خط ارتباطی منافقان نیز به دو خط فرعی‌تر ویژگی‌ها و پیامد اعمال منافقان تقسیم می‌شود.

۲-۱) ویژگی‌های منافقان:

در اینجا نیز در آیه ۸ و ۹ به ویژگی‌های منافقان اشاره می‌کند که به طور زبانی ادعای ایمان دارند؛ ولی گفتارشان با عمل‌شان متفاوت است؛ در حقیقت ایمان ندارند و قصد فریب دارند. همچنین در آیه‌ای دیگر اشاره می‌کند که هنگام خلوت با اصحاب و هم‌فکران خود اقرار به همراهی با آنان را دارند (بقره: ۷۶، ۱۴ و ۲۰۴)، خدعه (بقره: ۹)، بیماری، فساد و نادانی (بقره: ۱۲، ۱۰، ۹ و ۱۳)، خرید گمراهی به قیمت هدایت و تجارت بی‌سود از دیگر ویژگی‌های منافقان است (بقره: ۱۶). کور و کر و لال بودن و بی‌بهرگی از توان حرکت به سمت جلو (بقره: ۲۰-۱۷)، تحریف کلام الله (بقره: ۷۵)،

فساد در صورت ایجاد زمینه (بقره: ۲۰۵)، غرور (بقره: ۲۰۶)، استهزاء و تمسخر (بقره: ۱۴) از دیگر ویژگی‌های منافقان است.

۲-۲- پیامد اعمال منافقان:

قرآن پیامدهای نیرنگ به خود (بقره: ۹)، ازدیاد مرض (بقره: ۱۰)، عذاب اخروی (بقره: ۱۰ و ۲۰۶)، مورد استهزاء خداوند قرار گرفتن و سرگردانی (بقره: ۱۵)، عدم هدایت (بقره: ۱۷-۲۰) و مورد لعن خداوند قرار گرفتن (بقره: ۱۵۹) را برای اعمال منافقان برشمرده است.

تحلیل دو خط موافقان حق و مخالفان حق:

سوره بقره اولین سوره مدنی است که در دو سال اول هجرت در مدینه بر پیامبر (ص) نازل شده است. پیامبر (ص) در اولین سال تشکیل حکومت اسلامی در مدینه با تبارهایی از مردم (ناس) شامل مومنان، کافران و منافقان مواجه بوده اند. ۲۰ آیه ابتدایی این سوره به این دسته بندی اشاره دارد و در مابقی آیات نیز تا انتهای سوره این دسته بندی مراعات می‌گردد. خداوند با توجه به فضای مدینه و جامعه‌ی نوپای اسلامی در این سوره از وضعیت مردم در مقابل بسته هدایتی خود تحت عنوان کتاب و محتوای آن صحبت نموده، عملکرد و ویژگی‌های هر کدام را بیان و به پیامد اعمالشان اشاره می‌کند. این تقسیم بندی تا واپسین آیات سوره نیز ادامه می‌یابد. نکته قابل توجه این است که خداوند برای ریختن قالب و هدف این سوره اهمیت اصلی را به بحث ایمان و موافقان حق می‌دهد. سوره با موضوع «کتابی» شروع می‌شود که مایه هدایت متقین (از اصناف موافقان حق) است؛ ذلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ (۲) الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ ... (بقره: ۱-۲) و انتهای سوره نیز در فاصله آیات ۲۷۷ تا ۲۸۶ کلام را در حالی به پایان می‌برد که روی سخن با موافقان حق است. یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ... (ر.ک: بقره، ۲۷۸ و ۲۸۱) و در دو آیه پایانی نیز به کلیدی و اصلی‌ترین هدف سوره اشاره می‌کند. آمَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ ... (۲۸۵). بدین ترتیب ابتدای سوره با عبارت «ذَلِكِ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ * الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ ... (۲-۳)» و انتهای سوره با عبارت «آمَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ ... (۲۸۵)» نیز با هم ارتباط می‌یابد.

د) خط ارتباطی چهارم: نبوت

یکی از خطوط ارتباطی در سوره بقره، خط ارتباطی نبوت است که در دو دسته آیات مربوط به برنامه مشترک خدا و برنامه خدا برای هر پیامبر به طور خاص جای می‌گیرد:

۱- برنامه مشترک خدا

در آیات سوره بقره، برنامه واحدی از جانب خداوند وجود دارد که اشاره می‌کند خداوند به پیامبران صاحب دین، کتاب و بینات عطا نموده، آن‌ها را تأیید کرده و به دنبال آن‌ها پیامبرانی فرستاده است. مهم‌ترین موضوع مورد اشاره در خط ارتباطی نبوت در سوره بقره اشاره به یکتایی خداوند، یکسانی دین و محتوای دعوت تمامی انبیاء مذکور در این سوره است. خدای واحد و دین اسلام مورد تأکید تمامی بوده است. همچنین از دیگر برنامه‌های انبیاء که پس از تأکید به توحید در این سوره مدنظر قرار گرفته، موضوع معاد و اصل امکان وقوع آخرت است. با دقت در آیات این سوره

دریافته می‌شود که برای تحقق برنامه مشترک خداوند، کتاب، فرقان و بینات به موسی (علیه‌السلام) و بنی اسرائیل اعطا شده است (رک: آیات ۵۳، ۵۴، ۷۸، ۹۲ و ۲۱۱).

از برنامه‌های مشترکی که خداوند برای حضرت عیسی (علیه‌السلام) به کار برده است می‌توان به اعطای بینات و تأیید ایشان به واسطه روح القدس اشاره نمود که در آیات ۸۷ و ۲۵۳ بیان شده است.

از برنامه‌های مشترک محوله از جانب خداوند به پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) می‌توان به تصدیق ادیان قبلی طبق آیه ۹۷ و نزول آیات روشنگر توسط خداوند با توجه به آیه ۹۹ اشاره نمود.

قرآن اسلام را دین و برنامه واحد همه انبیاء می‌داند. (بقره: ۱۳۹، ۱۳۶، ۱۳۳، ۱۳۲، ۱۳۱، ۱۲۸، ۱۴۰) اسلام عبارت است از عبودیت و تسلیم هر آنچه بنده دارد برای پروردگارش (بقره: ۱۲۸)؛ بنابراین می‌توان گفت هر چند برنامه دعوت انبیاء سیر تکاملی داشته است؛ اما با بررسی تمام ادیان الهی، می‌توان بر روی همه آن‌ها نام اسلام را گذاشت.

همچنین با توجه به آیه ۱۳۱، حضرت ابراهیم (علیه‌السلام) تسلیم خدای خویش گردید و بر اساس آیه ۱۳۲، خداوند برای فرزندان حضرت ابراهیم (علیه‌السلام) و یعقوب همان مقام اسلام و تسلیم را برگزید. با توجه به آیات ۱۳۳ و ۱۳۶ حضرت یعقوب (علیه‌السلام) نیز در هنگام مرگ فرزندان خود را به پرستش خدای واحد و اسلام وصیت نمود؛ بنابراین قدر مشترک آیات این است که ملت و دین، دین اسلام است (همان، ص ۴۶۲) و همه مردم یک امتند (بقره: ۲۱۳).

۲- برنامه خدا به صورت خاص در مورد هر پیامبر

- حضرت محمد (ص): با نگاهی عمیق به محتوای آیات این سوره، به دست می‌آید که اکثریت این آیات، به طور مستقیم یا با واسطه در ارتباط با حضرت پیامبر (ص) است. مردم در مقابل دعوت پیامبر (ص)، به سه دسته مؤمن، منافق و کافر تقسیم شده و ادامه آیات این سوره بیان احوالات این‌ها و سفارشات به هر کدام است.

همچنین به طور ویژه به نزول قرآن و آیات بینات بر حضرت محمد (ص) اشاره شده و مرددین را به آوردن سوره‌ای از قرآن دعوت نموده است. (رک: بقره: ۴، ۲۳، ۹۹ و ۱۰۶) در فراز پایانی این سوره نیز به زبان حال پیامبر (ص) و مؤمنان پرداخته و موجب قوت قلبشان می‌شود. (بقره: ۲۸۵ و ۲۸۶).

در مقابل اقدامات و دعوت حضرت محمد (ص) مخالفان با اقداماتی نظیر عداوت با خدا، ملائکه، رسل و جبرئیل، عهدشکنی، عدم عمل به کتاب خدا، درخواست‌های بی‌مورد و نابجا (مانند آوردن نامه از طرف خدا)، راضی نشدن از پیامبر (ص)، محاجّه در مورد خداوند، نسبت یهودی و نصرانی دادن به پیامبران حنیف (رک: بقره: ۹۷ و ۹۸، ۱۰۱، ۱۰۰، ۱۰۸، ۱۲۰، ۱۳۹ و ۱۴۰)، ایراد و بهانه‌گیری در تغییر قبله (بقره: ۱۴۲، ۱۴۳ و ۱۴۵) و کتمان حق (بقره: ۱۴۰) به مقابله با او پرداختند.

- حضرت موسی (علیه‌السلام): یکی از محوری‌ترین مباحث و خطوط این سوره، خط پیروان حضرت موسی (علیه‌السلام) موسوم به بنی اسرائیل است که در برخی فرازهای سوره به خط اصلی تبدیل می‌شود. در آیه ۵۱ و ۵۲ این سوره

خداوند به ذکر نعمت هایی نظیر میقات ۴۰ روزه با حضرت موسی (علیه السلام)، اقدام ظالمانه بنی اسرائیل مبنی بر اتخاذ عجل و بخشش خود اشاره می کند. در این سوره، به نعمت های خاص خدا به پیروان موسی (علیه السلام) نظیر جوشش ۱۲ چشمه، نزول من و سلوی و عدم صبر بنی اسرائیل بر آن، داستان ذبح گاو جهت روشنگری و بهانه جویی های بنی اسرائیل (بقره: ۶۷-۷۱) و... یاد شده است و در مقابل آنها نعمت های الهی را تبدیل نموده و مستوجب عقاب شدید خداوند گردیدند. یکی از خاص ترین موهبات خداوند به حضرت موسی (علیه السلام) و پیروانش، مکالمه خدا با موسی (علیه السلام) است. (بقره: ۶۰، ۶۱، ۲۱۱ و ۲۵۳)

- **حضرت ابراهیم علیه السلام:** در این سوره در دو فراز، به حضرت ابراهیم (علیه السلام) اشاره شده است. (رک: بقره: ۱۲۴-۱۳۵ و ۲۵۸-۲۶۰) در فراز اول به دو اصل کلی اشاره شده است. اصل اول تأکید بر یکسانی دین و خداوند در تمامی ادیان و آن هم دین اسلام و خدای واحد است (رک: آیه ۱۳۳) آیاتی نیز به مقام اصطفاء و برگزیدگی و مقام امامت حضرت ابراهیم (علیه السلام) اشاره دارد. (رک: بقره: ۱۲۴ و ۱۳۰) اصل دیگری که در این فراز بدان اشاره شده است، اهمیت و جایگاه کعبه و تلاش حضرت ابراهیم (علیه السلام) برای ساخت کعبه و درخواست نشان دادن مناسک حج و توجه به فریضه حج است. در این فراز، خداوند با آوردن مجموعه آیات، دین پیامبرانی چون ابراهیم، اسماعیل، اسحاق، یعقوب و حتی فرزندان ایشان را دین اسلام معرفی می کند. در فراز دوم این سوره به بیان دو اصل توحید و معاد می پردازد. (رک: آیات ۲۵۸-۲۶۰).

- **حضرت آدم (علیه السلام):** یکی از پیامبرانی که در این سوره نامشان ذکر شده است، حضرت آدم (علیه السلام) است. خداوند در آیاتی به خلقت زمین و آسمانها و جعل خلیفه در زمین اشاره می کند (بقره: ۳۱-۳۴). همچنین به سکونت حضرت آدم (علیه السلام) در بهشت، وسوسه شیطان، خروج از بهشت، تلقی کلمات توسط حضرت آدم (علیه السلام)، هبوط از بهشت اشاره می شود (رک: آیات ۳۵-۳۸).

- **حضرت یعقوب (علیه السلام):** در آیاتی به قدر مشترک خط نبوت یعنی خدای واحد و دین اسلام با محوریت حضرت یعقوب (علیه السلام) اشاره می شود. (بقره: ۱۳۲ و ۱۳۳)

- **حضرت حزقیل (علیه السلام):** در سوره بقره در چند موضع و از طریق چند پیامبر مسأله معاد تأکید می شود. داستان حزقیل نبی در آیه ۲۴۳ این سوره از جمله شواهدی بر اصل معاد است.

- **حضرت عزیر (علیه السلام):** برای تثبیت امر معاد، به داستان حضرت عزیر (علیه السلام) اشاره شده است. (بقره: ۲۵۹).

پیامبران پس از موسی (علیه السلام): در این سوره، داستان پیامبران بعد از حضرت موسی (علیه السلام) مانند طالوت، داوود و... بیان شده است. (رک: آیات ۲۴۶-۲۵۲). تأکید اصلی این آیات به اصل معاد و ضرورت دفاع از وطن و دین، بهانه تراشی برخی جهت عدم حضور در کارزار (بقره: ۲۴۶)، ملاک های انتخاب فرمانده، اطاعت پذیری (بقره: ۲۴۷، ۲۴۸ و ۲۴۹)، نصرت الهی (بقره: ۲۵۱) و... است.

هـ) خط ارتباطی پنجم: احکام

یکی از موضوعات برجسته سوره بقره، موضوع احکام است. احکام را به دو نوع کلی احکام اخلاقی و احکام شرعی می‌توان تقسیم نمود. در اینجا صرفاً به احکام شرعی اشاره می‌شود که در جدول زیر بیان شده است:

جدول شماره ۱: احکام شرعی در سوره بقره

موضوع	آیات	احکام
نماز و زکات	۴۳ و ۱۱۰	امر به برپایی نماز و پرداخت زکات
روزه	۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵ و ۱۸۷	وجوب و كفاره روزه، زمان روزه داری، روزه افراد مریض
حج	۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰ و ۲۰۳	تکلیف فرد در مواجهه با مانع بعد از احرام بستن، كفاره محرم مریض، ماه‌های حج، ممنوعیت آمیزش جنسی، جدال و...
جهاد	۲۱۶، ۲۱۷، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳ و ۱۹۴	وجوب جنگ بر مسلمانان، مبارزه با دشمنان حربی، حرمت جنگ در ماه‌های حرام، تجاوز نکردن به دشمن حربی، توصیه به عدالت در میدان جنگ، اخراج دشمنان، حرمت جنگ در مسجدالحرام و شرایط جنگ در ماه‌های حرام
انفاق	۲۱۵، ۲۱۶، ۲۶۴، ۲۶۷، ۲۵۴	انفاق در راه خدا، انفاق از کسب حلال، مصارف انفاق، ذخیره قیامت، منت نگذاشتن بر انفاق
وصیت	۱۸۰	امر به وصیت
مال یتیم	۲۲۰	رعایت آن
مباشرت	۲۲۲	زمان و حرمت آن
قصاص	۱۷۸ و ۱۰۹	رعایت تساوی در قصاص
قبله	۱۴۴، ۱۴۹، ۱۵۰	تغییر جهت قبله
مأکولات حلال و حرام	۲۱۹، ۱۷۳، ۱۶۸	حلیت اکل حلال طیب، حرمت مردار، خون، گوشت خوک و آنچه نام غیر خدا بر آن برده می‌شود و شراب و مست کننده‌ها
ازدواج	۲۲۱	ازدواج نکردن با زنان مشرک، ازدواج با مؤمنات
طلاق	۲۲۸-۲۳۲ و ۲۳۶-۲۳۷	میزان عده طلاق، شرایط طلاق رجعی، طلاق خلع، شرایط ازدواج بعد از دو طلاق و...
سوگند	۲۲۴	سوگند لغو، سوگند از روی اراده و تصمیم و احکام آن
رضاع	۲۲۱، ۱۶۵ و ۲۳۳	دو سال کامل شیردادن، حق حضانت، حق خوراک و پوشاک، گرفتن دایه و ...
بیع و ربا	۲۸۰، ۲۷۹، ۲۷۵	حلیت و حرمت بیع و ربا، مهلت بدهکار و ...

داد و ستد	۲۸۳ و ۲۸۲	مکتوب کردن، تنظیم قرارداد، گرفتن شاهد، حرمت درآمدهای حرام مانند رشوه و ...
مالی	۱۸۸	

تحلیل: در مکه هنوز نهال اسلام نوپاست و حکومت اسلامی تاسیس نشده است. بنابراین طول سوره ها کوتاه است و سوره ها مبتنی بر اصول کلی، اصلی و اساسی اسلام است، اما با هجرت و تاسیس حکومت اسلامی در مدینه نیاز بود یک سری احکام مبتلابه جدید و وضع گردیده و به اطلاع مردم برسد. خداوند این احکام را از طریق این سوره به اطلاع مردم رساند. برخی از احکام مثل تغییر قبله، احکام جهاد و حج دقیقاً مصادف با حوادث دو سال اول مدینه است. همچنین در این سوره و دیگر سوره‌ها مسائل و احکام مورد نیاز جامعه اسلامی از طریق وحی در اختیار مردم قرار می‌گرفت.

و) خط ارتباطی ششم: معاد

یکی از خطوطی که در سرتاسر این سوره برجسته شده است، معاد و پیامد اعمال است که انبیاء بعد از توحید، آن را مطرح نموده‌اند:

۱- اثبات امکان وقوع معاد و قطعیت آن

در این سوره گاهی به اصل وجود مرگ و بازگشت انسان به سرای ابدی اشاره می‌گردد (بقره: ۱۵۶)، گاهی با تعبیری چون «یوم الاخر»، قطعی و حتمی بودن آن را گوشزد می‌کند (بقره: ۱۷۷). در آیه ۲۵۹ و ۲۶۰ با بیان داستان عزیز (علیه السلام) و داستان ابراهیم (علیه السلام)، حتمی بودن معاد و تخلف ناپذیری امکان آن بیان می‌شود.

۲- پیامد اعمال

۱-۲- پیامدهای دنیوی اعمال

ختم بر قلب و غشاوه بر سماع و ابصار (بقره: ۷، رک: طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۸۳)، ازدیاد مرض قلب منافقان (بقره: ۱۰)، ذلت و خواری (خزی) به واسطه عهد شکنی و برخی از گناهان و کفر (بقره: ۸۵)، برگزیده شدن و اعطاء مقام امامت به حضرت ابراهیم (علیه السلام) (بقره: ۱۳۰)، شقاق بعید (بقره: ۱۷۶)، رزق بی حساب (بقره: ۲۱۲؛ طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۱۶۷)، خروج از ظلمات به سمت نور و بالعکس (بقره: ۲۵۷) و هدایت و ضلالت (رک: بقره: ۳-۵، ۲۶ و ۲۱۳) از جمله پیامدهای دنیوی اعمال افراد است.

۲-۲- پیامدهای اخروی اعمال

۱-۲-۲- **بهشت:** در آیه ۲۵ و ۸۲ از بهشت به عنوان پیامد اعمال مؤمنانی که عمل صالح انجام داده‌اند نام برده شده است. همچنین لقای الهی، حشر و بازگشت به سوی خدا از دیگر پیامد اخروی اعمال مؤمنان است. (رک: آیات ۴۶-۲۰۳)

۲-۲-۲- جهنم و عذاب

عدم تخفیف عذاب (بقره: ۸۶)، غضب علی غضب و عذاب مهین (بقره: ۹۰)، عدم دوری از عذاب (بقره: ۹۶)، عذاب النار و بئس المصیر (بقره: ۱۲۶)، خلود در نار (بقره: ۳۹، ۲۵۷، ۲۱۷، ۱۶۷، ۱۶۲، ۸۱ و ۲۷۵)، شدید العقاب (بقره: ۱۹۶ و ۲۱۱)، بی بهره گی (بقره: ۱۰۲)، جهنم (بقره: ۲۰۶) و اشد العذاب (بقره: ۸۵ و ۱۶۵) از این مواردند.

۲-۳- پیامدهای مشترک اعمال

در آیات مختلفی از این سوره به مصادیق مختلفی از پیامد مشترک اعمال اشاره شده است؛ از جمله اجر نزد پروردگار و عدم خوف و حزن (بقره: ۲۷۷، ۱۱۲، ۶۲ و ۲۷۴)، نزول فضل خداوند (بقره: ۹۰)، جزای بهتر نزد خداوند (بقره: ۱۰۳)، مغفرت خدا (بقره: ۲۸۵)، اختصاص رحمت به اهلش (بقره: ۱۰۵)، غفران (بقره: ۲۸۴)، خسران (بقره: ۲۷ و ۱۲۱) و حبط عمل. (بقره: ۲۱۷)

تحلیل: تبشیر و انداز از عوامل اصلی دعوت و تبلیغ محسوب می گردد. خداوند پس از دعوت به توحید انسان‌ها را به معاد و پیامد اعمال هشدار داده است که در صورت انتخاب راه درست سعادت‌مند و در غیر این صورت شقاوت‌مند خواهند شد. در عمده آیات این سوره نیز با توجه به هجرت پیامبر (ص) و ورود مسلمانان به مدینه خداوند موافقان و مخالفان حق را به بازخورد و پیامد هر عمل آگاه می نماید تا در هر مرحله سرنوشت خود را انتخاب نمایند.

نتیجه:

در این پژوهش به دست آمد که نظریه وحدت موضوعی دارای موافقان و مخالفان زیادی است و هر کدام دلایلی را مطرح می‌کنند تا مدعای خود را اثبات نمایند. با چشم‌پوشی از هیاهوهای نظری، تلاش گردید از طریق بررسی ارتباط آیات در سوره بقره گامی عملی در اثبات این نظریه برداشته شود؛ اثبات شد که هر سوره هدف یا هدف‌های خاصی را دنبال می‌کند و آیات بظاهر پراکنده هر سوره در راستای این هدف یا اهداف سامان یافته‌اند. با استخراج موضوعات، دسته‌بندی آیات به صورت موضوعی و سازماندهی موضوعات، خطوط ارتباطی سوره بقره کشف گردید. اثبات گردید که این شیوه می‌تواند به مثابه روشی منطقی در جهت اثبات این نظریه به کار آید. با این شیوه تبیین گردید که آیات سوره بقره از رابطه تنگاتنگ و منسجمی برخوردارند؛ این سوره دارای شش هدف (خط ارتباطی) اصلی است. بدین ترتیب که خط اول این سوره، توحید و خداشناسی است که شامل ویژگی‌ها و حضور خداوند در زندگی است. خط ارتباطی دوم، خط موافقان حق است که دارای خطوط فرعی ویژگی‌های موافقان حق، توصیه‌های خداوند به آنها و پیامد اعمالشان است، و خط ارتباطی مخالفان حق نیز همین طور است. چهارمین خط ارتباطی این سوره خط نبوت است که شامل برنامه مشترک خدا و برنامه خاص هر پیامبر است و دارای زیرخط‌های حضرت محمد (ص)، حضرت موسی، حضرت ابراهیم، حضرت آدم، حضرت عزیر و دیگر پیامبران پس از حضرت موسی علیهم السلام است؛ خط ارتباطی احکام نیز در آن احکامی چون حج، وصیت، قصاص و... بیان شده است. آخرین خط مهم ارتباطی این سوره خط پیامد اعمال و معاد نام دارد که شامل زیر خط‌های اثبات امکان وقوع معاد و قطعیت آن و پیامد اعمال است، زیرخط پیامد اعمال نیز خود به سه دسته پیامد دنیوی، پیامد اخروی و پیامد مشترک تقسیم می‌شود.

فهرست منابع

۱. ابن فارس، احمد، (۱۴۰۴ق)، **معجم مقاییس اللغة**، به کوشش عبدالسلام محمد، قم: دفتر تبلیغات.
۲. ابن منظور، (۱۴۰۵ق)، **لسان العرب**، قم: ادب الحوزه.
۳. ایازی، محمدعلی، (۱۳۸۰ش)، **چهره پیوسته قرآن**، تهران: هستی نما.
۴. بحرانی، سیدهاشم، (۱۴۱۶ق)، **البرهان فی تفسیر القرآن**، تهران: بنیاد بعثت.
۵. بقاعی، ابراهیم بن عمر (برهان الدین)، (۱۴۱۵ق)، **نظم الدرر فی تناسب الآیات و السور**، به کوشش غالب المهدی، بیروت: دارالکتب العلمیة.

۶. بهشتی، سیدمحمد، (بی تا)، **روش برداشت از قرآن**، تهران: سیدجمال.
۷. بی آزار شیرازی، عبدالکریم، (۱۳۷۶ش)، **قرآن ناطق**، فرهنگ اسلامی.
۸. حجازی، محمد محمود، (۱۳۹۰ق)، **الوحده الموضوعیه فی القرآن**، قاهره: دارالکتب الحدیثه.
۹. حسینی، سیدعلی اکبر، (۱۳۹۳ش)، **نظریه وحدت موضوعی سوره های قرآن نگرش ها و چالش ها**، قم: مرکز فرهنگ و معارف قرآن.
۱۰. _____، (۱۳۸۷ش)، **وحدت موضوعی سوره های قرآن کریم در ترازوی نقد**، تهران: پژوهش - های قرآنی.
۱۱. خامه گر، محمد، (۱۳۸۱ش)، **درآمدی بر تفسیر ساختاری قرآن**، پژوهش های قرآنی.
۱۲. _____، (۱۳۸۲ش)، **ساختار هندسی سوره های قرآن**، نشر بین الملل.
۱۳. _____، (۱۳۸۷ش)، **نگرش جامع گرایانه به سوره های قرآن**، تهران: پژوهش های قرآنی
۱۴. خرماهی، بهاء الدین، (بی تا)؛ **ذهن در زبان حافظ**، نشر نو.
۱۵. زرکشی، بدرالدین، (۱۴۱۵ق)، **البرهان فی علوم القرآن**، به کوشش مرعشلی، یوسف بن عبدالرحمن، بیروت: دارالمعرفه.
۱۶. سبزواری، سید عبدالاعلی، (۱۴۱۴ق)، **مواهب الرحمن فی تفسیر القرآن**، بیروت: موسسه المنار.
۱۷. سیوطی، جلال الدین، (۱۴۱۷ق)، **الاتقان فی علوم القرآن**، لبنان: دارالفکر.
۱۸. _____، (۱۴۰۴ق، الف)، **الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور**، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
۱۹. _____، (۱۴۰۴ق، ب)، **تناسق الدرر فی تناسب السور**، به کوشش درویش، دمشق: دارالکتب العربی.
۲۰. شاذلی، سیدبن قطب بن ابراهیم، (۱۴۱۲ق)، **فی ظلال القرآن**، قاهره: دارالشروق.
۲۱. شحاته، عبدالله، (۱۹۹۸م)، **اهداف کل سوره و مقاصدها فی القرآن**، قاهره: هیئته المصریه العامه للكتاب.
۲۲. شوکانی، محمدبن علی، (۱۴۱۳ق)، **فتح القدير**، قاهره: دارالحدیث.
۲۳. طائی، کمال الدین، (۱۳۹۱ق)، **موجز البیان فی مباحث القرآن**، بغداد: مطبعه سلمان الاعظمی.
۲۴. طباطبایی، سیدمحمدحسین، (۱۴۱۷ق)، **المیزان فی تفسیر القرآن**، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۲۵. _____، (۱۳۸۸ش)، **قرآن در اسلام**، به تصحیح هادی خسروشاهی، قم: بوستان کتاب.
۲۶. طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۷۲ش)، **مجمع البیان لعلوم القرآن**، تهران: انتشارات ناصر خسرو.
۲۷. فراهیدی، خلیل بن احمد، (۱۴۱۰ق)، **العین**، قم: سازمان اوقاف و امور خیریه، انتشارات اسوه.

۲۸. فرید وجدی، محمد، (۱۳۴۹ق) **مقدمه المصحف المفسر**، قاهره: دائره المعارف القرن العشرين.
۲۹. فقهی زاده، عبدالهادی، (۱۳۷۴ش)، **پژوهشی در نظم قرآن**، تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی تهران.
۳۰. گرامی، محمدعلی، (بی تا)، **درباره شناخت قرآن**، قم: شفق.
۳۱. گوستاولوبون، (۱۳۳۴ش)، **تمدن اسلام و عرب**، ترجمه فخر داعی گیلانی، تهران: علمی، چاپ چهارم.
۳۲. مجلسی، محمدباقر، (۱۳۶۸ش) **بحار الانوار**، تهران: بی نا.
۳۳. معرفت، محمدهادی، (۱۳۷۸ش)، **علوم قرآنی**، قم: مؤسسه التمهید.
۳۴. _____، (۱۳۷۳ش)، **تناسب آیات**، ترجمه عزت الله مولایی نیا، قم: بنیاد معارف اسلامی.
۳۵. مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۹۰ق)، **قرآن و آخرین پیامبر**، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۳۶. _____، (۱۳۷۴ش)، **تفسیر نمونه**، تهران: دارالکتب الإسلامیه.
۳۷. نکونام، جعفر، (۱۳۸۰ش)، **درآمدی بر تاریخ گذاری قرآن**، تهران: هستی نما.
۳۸. همامی، عباس، (۱۳۷۵ش)، **چهره زیبای قرآن**، پژوهشی پیرامون تناسب آیات، تهران: انتشارات بصائر.
۳۹. _____، (۱۳۸۰ش)، **مقاله پژوهشی در تناسب آیات و سوره قرآن** (نشریه قرآن در آینه پژوهش)، تهران: هستی نما.